

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/127>

ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЇ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ В ПРАВІ APPEARANCE OF THE IDEA OF HUMAN DIGNITY IN LAW

Бурдоносова М.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Державний університет інфраструктури та технологій

Стаття присвячена філософсько-правовому дослідженню розвитку ідеї людської гідності як найважливішого конституційного принципу, що стверджує безумовну цінність особи та її автономність. Водночас повноцінне втілення ідеї людської гідності в умовах політичної організації суспільства та функціонування правової держави досі є предметом наукової дискусії, оскільки складним виявляється знаходження балансу прав окремого індивіда, різних суспільних груп та держави як організації влади. Формування та захист особистої гідності, виключення будь-яких форм приниження людини має стати обов'язковим елементом для розбудови громадянського суспільства.

Встановлено, що первіснообщинне суспільство проводило чітке розмежування цінності своїх співродичей та чужинців, які вважався скоріше ворогами, негідними поваги, поки не доведуть протилежне, так і сучасні держави надають більший обсяг прав та свобод власним громадянам ніж іноземцям. Навіть в межах одного роду чи спільноти не існувало однакового підходу до визнання гідності та цінності всіх учасників. Часто на основі різних критеріїв (походження, майнового стану, релігійних вподобань, способу життя) одні особи визнавалися більш гідними членами соціуму ніж інші. При цьому критерії могли бути як раціональними (моральні якості, інтелектуальні здібності, активна громадянська позиція), так і ірраціональними (походження чи класова належність родичів), які не були результатом особистих зусиль особи.

Таким чином, аналізуючи першопочаткові підходи у різні історичні епохи до людської честі та гідності, визначено шлях який пройшло людство, починаючи від жорсткого розподілу осіб на більш та менш гідних представників роду, до сучасного розуміння, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». Утвердження гідності та рівності усіх осіб, що проживають в державі, не залежно від громадянства, статі, віку, кольору шкіри, релігійних вподобань є важливою складовою принципів верховенства права та становлення правової, соціальної держави.

Ключові слова: честь, гідність людини, принцип рівності, конституційні принципи, ідея людської гідності, формальні рівність, Салічна правда, Закони XII таблиць, обмеження громадянської честі в Стародавньому Римі.

The article is devoted to the philosophical and legal study of the development of the idea of human dignity as the most important constitutional principle, which affirms the unconditional value of the person and his autonomy. The full implementation of the idea of human dignity in the conditions of the political organization of society and the functioning of the legal state is still a subject of scientific debate, since it is difficult to find a balance between the rights of an individual, various social groups and the state as an organization of power. The formation and protection of personal dignity, the exclusion of any forms of human humiliation should become a mandatory element for the development of civil society.

It was established that the primitive communal society made a clear distinction between the value of its relatives and foreigners, who were considered rather enemies, unworthy of respect until proven otherwise, and modern states grant a greater number of rights and freedoms to their own citizens than to foreigners. Even within the same clan or community, there was no uniform approach to recognizing the dignity and worth of all participants. Often, on the basis of various criteria (origin, property status, religious preferences, lifestyle), some individuals were recognized as more worthy members of society than others. At the same time, the criteria could be both rational (moral qualities, intellectual abilities, active civic position) and irrational (origin or class affiliation of relatives), which were not the result of personal efforts of the person.

Analyzing the initial approaches to human honor and dignity in different historical eras, we understand path that humanity has taken, starting from the rigid division of people into more and less worthy representatives of the genus, to the modern understanding that "all people are free and equal in their dignity and rights". Affirming the dignity and equality of all persons living in the state, regardless of citizenship, gender, age, skin color, religious preferences, is an important component of the principles of the rule of law and the establishment of a legal, social state.

Key words: human honor, human dignity, the principle of equality, constitutional principles, the idea of human dignity, formal equality, Salic truth, Laws of the XII Tables, restrictions of civil honor in Ancient Rome.

Вступ. Кожна людина являє собою найвищу цінність як істота, наділена розумом, волею та почуттями. Повага до людської гідності є фундаментальною загальносоціальною цінністю, закріплення якої в правових нормах наповнює змістом всю систему прав людини. Уявлення про гідність особи виходить з принципу рівності всіх людей та інших суб'єктів права у морально-етичній площині, тобто гідність завжди була і залишається важливим моральним стимулом поведінки особи, важливим поштовхом до наступних діянь та досягнень. Водночас повноцінне втілення ідеї людської гідності в умовах політичної організації суспільства та функціонування правової держави досі є предметом наукової дискусії, оскільки складним виявляється знаходження «золотої середини» у дотриманні балансу прав окремого індивіда, різних суспільних груп та держави як організації влади, з наявністю апарата управління та примусу.

В ч. 1 ст. 68 Конституції України закріплено важливий обов'язок громадянина чи будь-якої іншої людини, що проживає в Україні, додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Даний обов'язок можна вважати основоположним для всіх інших юридичних обов'язків людини і громадянина. Він є формою вираження відповідальності людини і громадянина перед державою та суспільством. Виконання саме зазначеного обов'язку є однією з гарантій дотримання конституційних прав людини і громадянина, суттєво сприяє виконанню інших конституційних обов'язків [1, с. 72].

Мета та завдання статті. Проблема такого складного та багатогранного феномену, як людська гідність, в усі часи привертала увагу людства. Сьогодні ж вона досить актуальна через кардинальні зміни сучасного соціуму, зокрема українського. Сьогодні актуальним є дослідження

західноєвропейських поглядів на цю тематику і запозичення важливих підходів, оскільки за часи існування Радянського Союзу сприйняття людської гідності порівняно, наприклад, з європейським баченням було жорстко викривлене. Таким воно, здебільшого, залишається і сьогодні. Як наслідок – проблема розуміння людської гідності майже не вивчена вітчизняними науковцями, тому є цариною для дослідження [2, с. 47].

Інформаційна епоха принесла люду нові, раніше не відомі, види діяльності, нові професії, безліч способів отримання та збереження даних, швидкий обмін інформацією, альтернативні способи фінансових операцій (наприклад, технологію блокчейн, тощо). Все це ставить питання про необхідність здійснення такої діяльності з дотриманням людської честі та гідної праці в рамках правових норм. Це і пояснює **актуальність** звернення до ідеї правового регулювання людської гідності та дослідження її зародження та розвитку у праві в різні епохи.

Аналіз досліджень. Питанням впорядкування дотримання людської гідності у правових та релігійних приписах займалися такі античні філософи як: Гомер, Гесіод, Арістотель, Платон, Сенека, Ульпіан, Полібій, Цицерон та інші.

За часів Середньовіччя дослідження зазначених питань можна знайти у роботах Фоми Аквінського, у Салічній правді, Великій Хартії Вольностей. Особливо слід виділити важливі документи часів Київської Русі «Слово про Закон і Благодать», «Житіє Феодосія Печерського», Церковний статут Володимира Великого, Устав князя Ярослава про церковні суди, де певні аспекти дотримання людської гідності закріплювалися у офіційних документах.

За епохи Просвітництва до цих питань зверталися такі вчені та філософи як Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, чий ідеї далі розвивали І. Бентам, Г. Гегель, Г. Спенсер та інші.

Основний текст. Дослідження людської гідності слід вести з позицій розгляду її як найважливішого конституційного принципу, що стверджує безумовну цінність особи та її автономність. Формування та захист особистої гідності, виключення будь-яких форм приниження людини (фізичного чи психічного: образи, знущання, тортури, наклеп, булінг, мобінг, порушення конституційних прав і т.д.) має стати обов'язковим елементом для розбудови громадянського суспільства та правової, соціальної держави.

З одного боку, людська гідність втілює всі найкращі ціннісні здобутки людства, виражає рівень гуманістичного розвитку автономної особи як родової істоти. З іншого, людська гідність вчиняє прямий і безпосередній вплив на кожну людину, на її поведінку через базові цінності суспільства, формуючи її погляди на життя, особисту систему цінностей, ціннісні орієнтації і, таким чином, зумовлює та формує особисту гідність кожної людини [3, с. 13].

Для того, щоб глибше зрозуміти сутність людської гідності, необхідно дослідити розвиток цього концепту крізь тисячоліття. Певне регулювання дотримання людської гідності більшої чи меншою мірою здійснювалось навіть у найдавніші часи, з урахуванням різних уявлень минулих століть про справедливість, правду і кривду, проступок і кару, кровну помсту, і т.д. Перші паростки відчуття власної гідності з'явилися в людини ще в родовому суспільстві у зв'язку з повагою співродичів до сильніших, хоробріших і найбільш винахідливих осіб у добуванні засобів для виживання [4]. Крім того, особливою повагою користувались «старійшини» – найстарші чоловіки, які мали найбільший досвід в управлінні общиною чи вирішенні спірних питань. З тогочасних позицій юні, недосвідчені, хворі чи слабкі члени общини користувалися меншою повагою серед співродичів, оскільки приносили менше користі для виживання племені. Також існувала чітка диференціація цінності навіть між найслабшим співродичем та чужинцем, останній вважався скоріше ворогом та негідним поваги, поки не доведе протилежне.

У період античності спроби осмислити рівність чи відмінність у людській гідності серед громадян відбувалась у філософсько-поетичній площині, наприклад, Гомер вважав, що власна честь (називалась словом «тіме») є у кожного бога чи героя, а це тягне відповідно індивідуальне право-притязання [5].

Гесіод у своїй поемі «Теогонія» перелічує якості гідного політичного лідера: розум, справедливість, здатність забезпечити законність та мир [6, с. 10]. А ознакою гідності звичайної людини він називає відданість праці. У ті часи робота заради загальної користі була основною в житті члена роду. Відчуття єдності з родом надавало індивіду впевненості у власних силах, гордості від належності до спільноти. Шанобливе ставлення до праці інших людей сприяло формуванню в нього самооцінки, схвалення чи засудження, задоволення чи відрази щодо власних дій. У такий спосіб в індивіда спорадично утвердилися почуття гідності та честі.

В цілому, у творах досократиків (Гомер, Гесіод, Солон, Фалес, Періандр, Пітак, Анаксимандр, Геракліт, Піфагор) простежується тенденція до тотожності морально гідної поведінки з поведінкою розумною: «Гордість душі стримуй», «Будь кращим у своїх вчинках» (Гомер); «Наклепників очікує безчестя», «Присягу не порушуй» (Гесіод); «Богом – хвала, батькам – честь» (Солон); «Не багатій нечесними засобами» (Фалес); «Насолода тимчасова – честь безсмертна» (Періандр).

Із переходом до рабовласницького суспільства уявлення про честь і гідність радикально змінились. Ці характеристики особистості визначали за її зовнішніми якостями: суспільним становищем, походженням, сферою діяльності тощо. Розум і мудрість, гідне життя для багатьох можновладців часто ставали причиною для наруги і глузувань. Осмислюючи таке ставлення до найвищих людських чеснот, Геракліт зазначив, що основною якістю людини є її внутрішня здатність до мислення, пізнання і морального відродження. Мислення він вважав великою гідністю, а мудрість убачав у правдивих висловлюваннях, здійснених відповідно до людської природи. Гідні людські взаємини позбавлені погорди і верхності. Виражаючи обурення співвітчизника, які втратили людську честь і гідність, Геракліт закликав: «Та не залишить вас багатство, ефесці, щоб ви соромились своєю підлістю». Він наголошував, що вчитель є честю нації, його обирає сам Бог. У народу, який не поважає педагогів, відсутнє гідне виховання покоління [7].

У Стародавньому Римі існував розподіл громадян по статусах; для того, щоб володіти повною правоздатністю у всіх галузях політичних і сімейних відносин, особа повинна була відповідати трьом станам (статусам): 1) стан свободи (лат. status libertatis): вільний або раб; 2) стан громадянства (лат. status civitates): корінні римські громадяни (квірити) або інші вільні особи негромадяни (перегрини, латини); 3) сімейний стан (лат. status familiae): старший чоловік в родині (домовладика) або інші підвладні особи. Таким чином найповажнішими особами в римському суспільстві вважались вільні чоловіки-домовладика, що були корінними мешканцями. Вони користувалися повним обсягом прав, свобод та привілеїв, що пропонувало тогочасне право. При цьому раби, довгий час, з погляду статусного права відносились не до суб'єктів, а до об'єктів права (як речі), тому не вважалося що їх права будь-яким чином утискають, оскільки на рабів жодний обсяг прав та свобод не поширювався. Лише впродовж століть в результаті численних повстань раби спочатку домоглися визнання їх людьми (суб'єктами права), хоча і з найнижчим статусом, а потім поступово відбулося розширення їх прав (отримали можливість заводити сім'ю, мати певну власність, шанс отримати умовну свободу, стати вільновідпущеником або колоном).

В римському праві отримало розвиток і регулювання громадянської честі, яке було складовою цивільної правоздатності та дієздатності. Особи, які з різних причин знеславилися, піддавалися громадянському збезчещенню, а отже, і обмеженню в правоздатності [8, с. 70]. Приниження честі відбувалось у таких формах: ганьба (лат. *infamia*), ненадійність (лат. *instabilis*) та аморальність (лат. *turpitudō*).

Ганьби зазнавали внаслідок засудження за особливо тяжкі злочини, порушення умов договору доручення чи збереження, де вимагалась надзвичайна чесність, також у випадках, коли вдова вступала в новий шлюб не дотримавшись року жалоби. Визнання особи такою, що зганьбилася відбувалось на підставі судового рішення чи преторського едикту. Особа позбавлялась права бути обраною на громадські посади, права опікунства, виступати на суді як представник іншої особи, оскільки тепер її рішення чи свідчення обґрунтовано піддавалися сумніву.

Ненадійність (в перекладі з лат. *instabilis* означає неможливість бути свідком) вважалась більш м'яким різновидом ганьби, коли особа приймала участь в укладанні договору в якості свідка, а в суді відмовлялась засвідчити цей факт. Особа, збезчестивши себе в такий спосіб, надалі ніколи не могла бути свідком чи запрошувати когось у свідки до себе [9, таблиця VIII, п. 22]. А оскільки в стародавньому Римі майже всі угоди здійснювались за участі свідків, то *instabilis* суттєво обмежувало винну особу в дієздатності.

Безчестя у формі *turpitudō* зазнавали особи чий вчинки чи спосіб життя вважався аморальним (найчастіше за проституцію, лихварство, звільнення з ганьбою з військової служби, карткове шулерство). Такі особи також позбавлялись права бути свідками, опікунами, займати державні посади, відсторонювались від участі у вирішенні важливих моральних питань міста. Також певних обмежень в дієздатності зазнавали за свій спосіб життя і марнотратники, таким особам призначали опікунів, які слідували за раціональним розпорядженням майном та грошима.

Цікавим є той факт, що зазначені обмеження честі могли бути довічними чи тимчасовими. Відновлення реалізовувалось або тим самим органом, який накладав безчестя, або рішенням верховної влади від імені римського народу. Можна припустити, що це були «зародки» сучасного розуміння «поновлення в правах» або «відновлення порушених прав», з тією суттєвою відмінністю, що сьогодні честь та гідність людини не може бути обмежена чи применшена з боку жодних державних органів, осіб, установ, підприємств, організацій, оскільки як визначає ст. 21 Конституції України: «Всі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [10]. Відновлення порушених прав, відшкодування фізичної чи моральної шкоди відбувається за рішенням суду, наприклад, у справах про посягання на волю честь, гідність особи; на статеву свободу та статеву недоторканість особи і т.д. [11].

Римські стойкі вважали, що гідне життя людини полягає в праці на благо держави, яка є спільністю індивідів. Сенека зазначав, що людина, яка допомогла іншій – принесла користь і самій собі, оскільки інтереси окремої людини і держави в цілому співпадають. З цього ж твердження виходив і Марк Аврелій, закликаючи державних службовців, що працюють з правопорушниками, переконувати їх, що вчинивши зло іншим, вони нашкодили самим собі [6, с. 19]. Так відбувалось поступове оформлення ідеї людської гідності та перше закріплення її в праві.

В період Середньовіччя ідея людської гідності набуває подальшого розвитку. Важливим відображенням закріплення її у нормативно-правовому акті є розділ XXX «Про образу словами» Салічної правди, де зазначалось: «Якщо хто назве іншого потворою, присуджується до сплати 3 сол. Якщо хто назве іншого брудним, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол. Якщо

хто – чоловік або жінка – назве вільну жінку блудницею і не доведе цього, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол. Якщо хто назве іншого вовком або зайцем присуджується до сплати 3 сол. Якщо хто звинуватить іншого в тому, що він кинув (у битві) свій щит, і не зможе довести, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол. Якщо хто назве іншого донощиком або брехуном і не зможе довести, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.» [12].

Крім того, у Середні віки в праві існував суворий розподіл гідності людей залежно від їх класової належності. У привілейованих станах порядок поведінки в різних ситуаціях був чітко регламентований і його порушення вважалось приниженням честі. Це, наприклад, стосувалось питань укладання шлюбів лише з рівними, проведення лицарських поєдинків заради захисту честі, тощо. Правила лицарської моралі базувались на різноманітних середньовічних «Зерцалах» [13, с. 255], які найчастіше поєднували християнську мораль та вимоги до лицаря, щодо захисту честі, гідності, вірності своєму сюзерену, а також містили перелік обов'язкових вмінь: їздити верхи, битися списом та мечем, плавати, складати вірші, грати в шахи. Вірогідно, що останні два вміння є наслідком впливу арабської культури на лицарів у результаті Хрестових походів (приблизно, періоду XI–XII ст.).

Під час втілення ідеї людської гідності в нормативно-правових актах Середньовіччя закріплювались нормативні гарантії захисту гідності різних груп населення, наприклад, жителів конкретного приходу чи міста. Одна з найдавніших міських хартії у Франції – Хартія вольностей міста Лорріка (Lorries) 1155 р., містить досить широкий, для того періоду, перелік особистих та майнових прав жителів міста. Пізніше, у Великій Хартії вольностей (Англія, 1215 рік) у 39 статті закріплювалось: «Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (її перів) і за законом країни» [14].

Епоха Відродження принесла зміну ракурсу підходів до гідності людини. Намагаючись подолати релігійні та станові обмеження, тогочасні мислителі приділяють значні увагу утвердженню цінності особи як такої, визнання гідності та автономії кожної людини. Популярності набуває ідея надання кожній людині можливостей для самостійного розвитку та удосконалення, забезпечення умов для вільного розвитку особистості, яка може досягнути успіху не залежно від походження, класової приналежності, майнового стану. Гідна людина епохи Відродження – це особистість, яка може досягнути найвищого стану в суспільстві на основі своїх моральних та інтелектуальних якостей, активної життєвої позиції, безкорисливості та ініціативної роботи на благо суспільства. Цікавим є, що в останньому твердженні бачимо переплетення двох вищезгаданих у даній статті підходів до ідеї гідності особи: 1) первіснообщинного підходу, коли самими гідними вважались найбільш здібні представники свого племені; 2) античного підходу до відданості чесній праці заради загальної користі та єдності зі своєю спільнотою.

Після суттєвого вивільнення ідеї людської гідності від релігійних догм в період Відродження та Реформації, починає формуватися концепція формальної рівності всіх людей перед законом, як основи для утвердження їх гідності. Відбувається активне звернення до природних права людини та можливостей їх втілення в позитивному праві.

Висновки. Враховуючи різноманітність уявлень про честь та гідність особи починаючи від первіснообщинних ідей до перетворень епохи Реформації, слід наголосити на кількох аспектах:

1. Як первіснообщинне суспільство проводило чітке розмежування цінності своїх співродичей (навіть найслабших) та чужинців, які вважався скоріше ворогами,

негідними поваги, поки не доведуть протилежне, так і сучасні держави надають більше привілеїв власним громадянам ніж іноземцям. Це проявляється у наданні більш широкого кола суб'єктивних юридичних прав своїм громадянам, при цьому вони мають і більший обсяг конституційних обов'язків у своїй державі. Для іноземців завжди залишається можливість набуття громадянства чи підданства після проведення низки юридичних процедур (отримання міграційних дозволів, безперервного проживання на законних підставах протягом певного часу, складання іспитів на знання мови чи історії країни і т.д.).

2. Досить довгий час, навіть в межах одного роду, племені, общини, міста чи держави не існувало однакового підходу до визнання гідності та цінності всіх учасників. Часто на основі різних критеріїв (походження, майнового стану, релігійних вподобань, способу життя і т.д.) одні особи визнавалися більш гідними членами спільноти ніж інші.

При цьому критерії могли бути як доцільними: моральні якості, інтелектуальні здібності, активна громадянська позиція, так і ірраціональними: походження, класова належність родичів, хоча це не було результатом особистих зусиль особи. Лише у період Реформації закладено основи формування концепція формальної рівності всіх людей перед законом, як основи для утвердження їх гідності.

Таким чином, аналізуючи першопочаткові підходи у різні історичні епохи до людської честі та гідності, краще уявляємо шлях який пройшло людство, починаючи від жорсткого розподілу осіб на більш та менш гідних представників роду, до сучасного розуміння, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». Утвердження гідності та рівності усіх осіб, що проживають в державі, не залежно від громадянства, статі, віку, кольору шкіри, релігійних вподобань є важливою складовою принципів верховенства права та розбудови правової, соціальної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоскурська О. В. Правове регулювання обов'язку кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2009/2. С. 72–76.
2. Дучак Б. Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2017. Том 200. С. 47–48.
3. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. 36 с.
4. Падафет Ю. Г. Гідність людини як ключова державноуправлінська цінність. *Теорія та практика державного управління*. Вип. 2 (45). 2014. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/ebook/tpdu/2014-2/doc/1/05.pdf>. Дата доступу: 07.01.2023.
5. Бандура О. О., Вовк В. М., Гвоздзік О. І. та ін. *Філософія права* : мультимедійний посібн. Київ : НАВСУ. URL: https://arm.naiuu.kiev.ua/books/mnr_fil_prava/Files/Lekcii/L2.htm Дата доступу: 11.01.2023 р.
6. Протопопова Т. В. Правовое регулирование обеспечения человеческого достоинства : монография. М. Просп., 2021. С. 4–5.
7. Васянович Г. П. Педагогічна етика. Київ : Академвидав «Альма-матер», 2011. 248 с.
8. Калюжний Р. А. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.] / Р. А. Калюжний, В. М. Вовк. Київ : «МП Леся», 2014. 240 с.
9. Закони XII таблиць. Юрист-онлайн. Юридична бібліотека. Історичні документи. URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenty/zakoni_khii_tablic_zakony_xii_tablic/2-1-0-75 Дата доступу: 13.01.2023 р.
10. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.01.2023).
11. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.01.2023).
12. Салічна правда. *Lex Salica*. / текст приготував к печати и примечаниями снабдил Д.Н. Егоров. Киев : Тип. императ. ун-та Св. Владимира АО печат. и издат. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1906. 328 с. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Lex_Salica_%281906%29.pdf (дата звернення: 15.01.2023).
13. Забзалюк Д. Є. Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір : монографія / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : СПОЛОМ, 2020. 428 с.
14. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). Переклад українською. Василь Буколик. Поетичні майстерні. URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=107962> (дата звернення: 16.01.2023).